Эдвард Тамаш МАСАЛЬСКІ

Рубрыка гістфакаў краіны

З УСПАМІНАЎ (1799—1824)

Сяргей Шыдлоўскі — кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, аўтар манаграфіі «Культура прывілеяванага саслоўя Беларусі 1795—1864 гг.», эсэіст, перакладчык з польскай — прапануе новай рубрыцы «М» свой пераклад успамінаў Эдварда Тамаша Масальскага. Падрабязнасці пра апошняга — у прадмове перакладчыка.

Эдвард Тамаш Масальскі (1799, м. Рудаўка — 1879, Лювен, Бельгія), мемуарыст, аўтар першага айчыннага сацыяльнага рамана «Пан Падстоліч» (1831—1833), паходзіў з княжацкага некалі праваслаўнага роду. Гэта чалавек быў сведкам і, паводле схільнасцей характару, дзейсным удзельнікам самых інтрыгуючых перыпетый краёвага беларускага жыцця першай чвэрці XIX стагоддзя.

Успаміны Масальскага разгортваюць перад чытачом шырокую гістарычную панараму: падзеі вайны 1812 года, закрыццё Полацкай езуіцкай акадэміі, дзейнасць таемных моладзевых суполак Віленскага ўніверсітэта, праслед і суд над філаматамі. Геаграфія аповеду: Міншчына, Магілёў, Полацк, Вільня. Перад намі праходзяць постаці дзясяткаў знакамітых і малавядомых персанажаў айчыннай гісторыі: Вялікі князь Канстанцін і Мікалай Навасільцаў, Ігнат Даніловіч і Міхаіл Баброўскі, Тамаш Зан і Юзаф Масальскі, Станіслаў Шантыр і Андрэй Тавянскі — дзяржаўныя дзеячы, навукоўцы, літаратары, авантурысты, дзівакі, геніі.

Эдвард Тамаш Масальскі вучыўся ў Полацку з 1816 года і да закрыцця Акадэміі ў 1820-м. Пасля накіраваўся ў Віленскі ўніверсітэт. Параўноўваючы гэтыя дзве ўстановы, аўтар мемуараў адзначаў больш сучасны ўзровень выкладання ў Вільні, аднак падкрэсліваў, што ў Полацку існавала прывабная маральная атмасфера як сярод студэнтаў, так і сярод выкладчыкаў. Менавіта ў рэакцыі на дэмаралізацыю акадэмічнага асяродка Вільні Эдвард Тамаш Масальскі бачыў прычыну стварэння філарэцка-філаматскіх суполак. Масальскія прынялі актыўны ўдзел у гэтых нефармальных структурах і неўзабаве трапілі ў эпіцэнтр падзей, звязаных з урадавым праследам.

Мемуары гэтыя могуць і здзівіць, і ўразіць чытача, выхаванага на сучасных катэхізісах беларускай гісторыі. Падзеі першай чвэрці XIX стагоддзя паўстаюць на гэтых старонках у некананічнай трактоўцы. Вядома, нататкі Масальскага не ставяць апошняй кропкі ў разгадцы таямніц беларускай мінуўшчыны пачатку XIX стагоддзя, аднак яны дадаюць ёй эмацыйную глыбіню і запрашаюць да новых доследаў і адкрыццяў.

Пераклад зроблены з выдання: Massalski, E. Z pamiętników (1799—1824) / E. Massalski // Z filareckiego świata : Zbiór wspomnień z lat 1816—1824 / Wyd. H. Mościcki. — Warszawa : Inst. Wydawniczy «Bibl. Polska», 1924. — S. 207—302.

Сяргей ШЫДЛОЎСКІ

I

Мой бацька Ануфрый[1], маёр польскага войска, служыў у другой пяцігорскай брыгадзе[2], а пасля разбору краю ў маладым яшчэ веку асеў на вёсцы ў Слуцкім павеце на землях маёнтка Нача[3], уладанні майго дзеда Тамаша[4], палкоўніка польскага войска. Маці мая, Кацярына, была дачкой Леона Корбута, які ў выніку ваенных нягод прадаў свой маёнтак Друцкаўшчыну[5] ў Навагрудскім павеце і пакінуў пасля сваёй смерці жонку Элеанору з Мацкевічаў і двух дачок (старэйшую, якая пабралася потым з Яхневічам на Украіне, і маю маці) на апеку свайго пляменніка, якога сам гадаваў, Юзафа Корбута, пазней навагрудскага маршалка[6], што жыў у навагрудскім павеце ў набытым ім паезуіцкім маёнтку Рудаўцы[7] пад Нясвіжам. Маці майго бацькі паходзіла з роду Ахотніцкіх, з сям'і памешчыка Аўгустоўскага павета, яе сваякі Гардынскія і Альшэўскія жылі ў Навагрудскім павеце. Мае бацькі пабраліся шлюбам у Рудаўцы. Пасля чаго пераехалі жыць у Гадлеўшчыну, што знаходзілася на землях маёнтка Нача і была перададзена бацьку дзедам. Перад маім нараджэннем бацькі пераехалі ў Рудаўку, і там я нарадзіўся 12 верасня ў 1799 годзе[8] ў афіцыне[9], якая была збудавана на ўзор кляштара з калідорамі, келлямі і капліцай пасяродку. Мае хрэсьбіны адбываліся з вялікай пышнасцю, пра што сведчыць колькасць кумоў, запісаных у маёй хроснай метрыцы. Мой дзядзька Корбут удаваў з сябе пана, гаспадарлівы ды спрытны, любіў паказаць сябе, збіраць гасцей, нязводных у Рудаўцы, і ставіўся да маёй маці з шчырай прыязнасцю, нібы родны брат.

Не ведаю, калі мяне перавезлі да Начы ў Гадлеўшчыну; і дзеда памятаю толькі з-за белых вусоў, якія мяне ўразілі, калі ён ляжаў у труне на катафалку, было мне тады гады тры. Яшчэ адна дэталь прыкладна з таго ж часу: я стаю ў куце за печкай таму, што не магу вымавіць гук «z», калі мяне вучаць чытаць. Тая пакута пачалася для мяне ў канцы другога года жыцця; у чатыры меў ужо дарэктара[10], Апановіча, які вучыў мяне лаціне і арыфметыцы, адначасова бона Ганыжован катавала мяне нямецкай граматыкай Готшэда. Праз два гады вышкаліў яе, але так адахвоціўся ад нямеччыны, што пасля ўжо аніводзін настаўнік не патрапіў мяне да яе прыгарнуць. Лепей пайшла французская мова: у шэсць гадоў у мяне быў гувернёр Віторскі, ад якога шмат навучыўся як у мове, так і ў арыфметыцы і геаграфіі. Меў добрую памяць і жывы розум. Але быў надзвычай свавольны і жвавы, праз што зазнаў шмат прыгод з сабакамі і аднагодкамі, якія не аднойчы мяне валтузілі, хоць збольшага і апасаліся, бо я гатоў быў біцца з-за дробязі. У чатыры гады выправіўся з бацькамі ў падарожжа

[1] *Масальскі Ануфрый* (1769—?) — кавалерыйскі маёр, ад'ютант генерала Ясінскага (*тут і далей каментарыі перакладчыка*).

[2] *Другая брыгада Нацыянальнай кавалерыі ВКЛ* — сярэднеўзброеная конніца — называлася Пяцігорскай або Пінскай. Была ўтворана ў 1776 годзе, кватаравала ў Пінску і ваколіцах. Удзельнічала ў паўстанні Т. Касцюшкі. У розны час складалася ад 600 да 1200 кавалерыстаў. Першапачаткова пяцігорцамі называлі лёгкаўзброеных коннікаў каўказскага паходжання.

[3] *Нача* (Нача Брыдзоўская) — вёска ў Ляхавіцкім раёне Брэсцкай вобласці (Начаўскі сельсавет).

[4] *Масальскі Тамаш* — (?—памёр пасля 1791), палкоўнік літоўскіх войск (1766).

[5] *Друцкаўшчына* — вёска Нясвіжскага раёна Мінскай вобласці.

[6] *Маршалак дваранства* (прадвадзіцель дваранства) — выбарны кіраўнік дваранскай карпарацыі губерні або павета на беларускіх землях за часамі Расійскай імперыі.

[7] *Рудаўка* — вёска Нясвіжскага раёна Мінскай вобласці, месца нараджэння Эдварда Тамаша Масальскага.

[8] У энцыклапедыі «Мысліцелі і асветнікі Беларусі» (Мн., 1995) дата нараджэння Э. Т. Масальскага падаецца іншая — 29 верасня 1799 г., польскі даследчык Г. Масціцкі падае яшчэ адну дату — 23 верасня 1799 г.

[9] *Афіцына* (лацін. *Officina* — майстэрня) — службовы будынак, які звычайна выкарыстоўваўся як жытло для прыслугі або кухня, пральня, пякарня, стайня і іншае.

[10] *Дарэктар* — хатні настаўнік.

на Украіну да Карастышава[1], дзе Яхневіч, швагр майго бацькі, быў сакратаром у Алізара. З таго падарожжа памятаю толькі, як дзесь за Пінскам закапвалі ў канавы саранчу, у Карцы на фабрыцы парцаляны[2] набылі мне нейкія парцалянавыя забаўкі, а ў Карастышаве ў першы ж дзень па прыездзе ў госці дастаў я добра розаг за тое, што пабіў стрыечнага брата Фелікса Яхневіча, старэйшага за мяне на два гады, пасварыўшыся з ім за нашу бабулю, якую кожны з нас хацеў называць выключна сваёй.

У 1806 годзе мае бацькі, здаўшы перад тым Начу ў арэнду Аколаву, перадалі цяпер і Гадлеўшчыну Каралю Масальскаму, пляменніку Яўхіма, што разам з братамі Робертам і Юзафам жыў у той час у другой Начы, сваім спадчынным уладанні, што месцілася па суседстве з нашай. Самі ж, узяўшы з сабой мяне, брата майго Юзафа, сястру нашу Саламею і гувернёра Віторскага, пераехалі восенню на жыхарства ў Вільню. Чуў потым ад родных, што нагодай таго пераезду быў спадзеў бацькі на пасаду сакратара пры Міхале Агінскім[3], які папярэдне, яшчэ за польскім урадам, атрымаўшы прызначэнне амбасадара ў Галандыю, абраў майго бацьку сабе ў сакратары, але да пасольства справа так і не дайшла. У тым падарожжы да Вільні мы заехалі да Альшэўскіх у Старынкі, што пад Слонімам. Альшэўскі быў пабраны з Ахотніцкай, цёткай майго бацькі; ад таго шлюбу нарадзіўся Ануфрый, раўналетак і вялікі сябра майго бацькі. Па смерці Ахотніцкай Альшэўскі ажаніўся з іншай, прозвішча якой не памятаю, і з ёй пакінуўшы сыноў Ігната і Вінцэнта памёр. Падчас таго прабывання ў Старынках мы з’явіліся сведкамі старасвецкай гулянкі, калі захмялелая шляхта піла з чаравікаў пані Альшэўскай і маёй маці за іх здароўе, а нам і маладым Альшэўскім было загадана цалаваць дамам ножкі. Потым былі мы ў Жыровічах ля цудоўнага абраза Маці Божай[4], адтуль рушылі праз Слонім паштовым трактам да Вільні, безупынку абмінаючы расійскія вайсковыя абозы, якія спяшаліся тады ў Прусію супраць Напалеона.

У Вільні мы спыніліся ў доме, які належаў у той час Дамброўскім, на рагу Свята-Міхальскага пляца, амаль насупраць універсітэцкага корпуса, у якім пазней месціліся хімічныя аўдыторыі. Жылі мы на другім паверсе з боку пляца. У тым жа доме на першым паверсе жыў адвакат Гарэцкі, які быў без нагі, з ім пазнаёміліся мае бацькі, а мы — з яго сынамі Антонам і Юзафам, старэйшымі за нас. Былі ў Гарэцкага і дочкі, адна пабралася з Мельхіёрам Ваньковічам, уладальнікам Калюжыцы[5] ў Ігуменскім павеце, з якім пазней мы знаходзіліся ў суседстве, жывучы ў Белічанах, другая — спачатку з Высогердам, а потым з блізкім сваім сваяком Людвікам Зубрыцкім[6], які памёр у Парыжы ў 1832 годзе. Другое знаёмства, якое захавала з тых часоў памяць, было з сям’ёй Струмілаў. Струміла[7] быў сакратаром Шляхецкай Дэпутацыі[8]; жонка яго славілася пекнасцю і вельмі сябравала з маёй маці, адзіная іх дачка, панна Юзэфа, на два гады за мяне старэйшая, гуляла з намі ў вайну і ў коні. Пазней, у 1820 годзе, прыбыўшы ў Віленскі ўніверсітэт, я паспяшаўся наведаць тую сям’ю; паняй Струмілавай была ўжо іншая жанчына, бо першая жонка памерла, а панна Юзэфа не надта пацешылася з прыгадвання забаў 1806 года.

[1] *Карастышаў* — цяпер горад у Жытомірскай вобласці Украіны, да 1873 года — уладанне Алізараў.

[2] *Карэц* — горад у Ровенскай вобласці Украіны. У Карцы Чартарыйскімі была закладзена парцалянавая мануфактура (1783—1832).

[3] *Агінскі Міхал Клеафас* (1765—1833) — дыпламат, кампазітар, сенатар Расійскай імперыі.

[4] *Цудатворная ікона Маці Божай Жыровіцкай* — цудатворная выява на камні, была знойдзена ў канцы XV ст., ушаноўваецца праваслаўнымі і каталікамі Беларусі.

[5] *Калюжыца* — вёска ў сучасным Бярэзінскім раёне Мінскай вобласці (Ушанскі сельсавет). У маёнтку Калюжыца нарадзіўся жывапісец Валянцін Мельхіёравіч Ваньковіч.

[6] *Зубрыцкі Людвік Тадэвуш* (1803—1834) — дзеяч польскай «Вялікай эміграцыі», удзельнік шляхецкага паўстання 1830—1831 гадоў на Віленшчыне.

[7] *Струміла Юзаф* (1774—1847) — сакратар віленскай Шляхецкай дэпутацыі, садавод, батанік, аўтар папулярнай гаспадарчай кнігі «Паўночныя сады» («Ogrody północne», 1820).

[8] *Шляхецкая дэпутацыя* (дваранскі дэпутацкі сход) — губернскі і павятовы карпаратыўны орган дваранскага самакіравання на беларускіх землях за часамі Расійскай імперыі.

У той час Вільня выглядала заможнай і гаманлівай; цэны на прадукты былі нечуваныя: бочка жыта каштавала трыццаць рублёў, кадушка масла — пятнаццаць рублёў. Панства з усіх далучаных да Расіі правінцый з'ехалася на зіму ў Вільню, дэманструючы раскошныя экіпажы і строі; адных крам з дыяментамі налічвалася дзевяць, самая славутая з іх належала Рэйзнеру; на вуліцах і плошчах знаходзілася некалькі сотняў наёмных карэт; у карчме Мілера стаяў штодня стол накрыты на двухсот асоб; абед па дукату, а прабіцца было цяжка. Калі пані Мілер выязджала на падвячорак да якой вілы за горад, яе суправаджала некалькі дзясяткаў карэт. У кожным доме стаяў стол, засыпаны золатам, бесперапынку ішла шалёная гульня ў фараона[1]. Калі дукат падаў на падлогу, яго ніхто не падымаў, ён належаў ужо лёкаям; за калоды карт апошнім плацілі дукатамі, дык яны азалаціліся. Наш Піліп, рудаўскі прыгонны, сабраў за зіму сем тысяч дукатаў, даў увесну драпака за Нёман у Аўгустаў, дзе, як пазней чулі, набыў зямлю і стаў памешчыкам. Брацъ пазыкі тады было вельмі добра: на слова давалі вялізныя сумы, ніхто не ашчаджаў; з-за чаго пасля падзення цэн, якія падтрымлівала кантынентальная сістэма[2], калі раптоўна ў Літве зніклі грошы, большая частка шляхты абцяжарылася даўгамі, якія раней лічыліся за нішто, бо маёнткі ацэньваліся адпаведна аграмадным цэнам на прадукты, у выніку падзення цэн і коштаў маёнткаў амаль уся Літва збанкрутавала, пачаліся ганебныя разарэнні. Блізу ўсе вялікія ўладанні былі падзелены ў той час на часткі, якія праз пэўны час расцягалі на яшчэ меншыя кавалкі. Але ў канцы 1806 і ў 1807 годзе ніхто яшчэ такога заняпаду не прадбачыў. Шляхта выкідвала золата найперш на карты, шляхцянкі — на прыбіранне, транты, дыяменты. Замежныя купцы і яўрэі абагачаліся, просячы казачныя грошы за свае тавары. Памятаю, маці купіла нейкі паркаль на сукню, які называўся персам, заплаціўшы дваццаць злотых за локаць. На падставе гэтага можна меркаваць, колькі каштавалі матэрыі, шалі, карункі, газы ды іншае павуціннe. Вільня ўражвала пышнасцю, несупыннымі балямі, асабліва калі прыехаў туды цар Аляксандр, ахвотнік да забаваў, малады, галантны. Не забываў ён праўда і на свае інтарэсы, пакуль лашчыў літвінаў. Сабраў і давёў шляхце, што на вайну патрэбны грошы, прасіў выплаціць за адзін год падаткі ў такім жа памеры, які збіраецца ў іншых губернях Царства. Літва мела падатковыя паслабленні, якія атрымала яшчэ пры разборы краю ад Кацярыны з абяцаннем, што падаткі ніколі падвышацца не будуць, а былі яны нязначныя: здаецца, па злотаму з дыма[3]. Прысутная шляхта згадзілася на царскую прапанову. Не спытаўшы адсутных, зраўнялі ва ўсіх далучаных губернях памер падаткаў з агульнарасійскімі, якія налічваліся з колькасці душ прыгонных. У той час, яшчэ пры збытку грошай, такія ўмовы не здаваліся цяжарам; але потым, калі ніхто не чакаў прадаўжэння ахвяры, урад самавольна пакінуў на другі год і надалей тыя самыя падаткі. Даходы з уладанняў зменшыліся, тады і застагнала Літва пад ярмом, якое засталося назаўсёды.

Хутка пасля першых бітваў у Польшчы і Прусіі ўбачылі мы французскіх палонных у Вільні; праўда, у малой колькасці, паказаных нібы для пробы. Усе, хто жыў у горадзе і ў ваколіцах, дамагаліся гонару частаваць французаў. Абсыпалі іх грашыма і папярэджвалі ўсе прыхамаці, бо мелі ў сувязі з французамі і Напалеонам надзеі на вяртанне Польшчы. Які дух панаваў сярод старэйшых, такім агарнуліся і малыя. Нашай забавай было расстаўляць на вялікім стале ў зале шэрагі цынкавых жаўнерыкаў у два войскі: французскае і рускае, каб даваць баталіі. Французскае войска ўзначальваў Напалеон, большы за іншых цынкавы жаўнер са сцягам, а расійскае — нейкі карузлік з бубнам, якога называлі Бенігсенам[4]. Мы з братам па чарзе выбіралі сабе войска і білі па

[1] *Фараон* — азартная банкавая картачная гульня.

[2] *Кантынентальная сістэма* — палітыка Напалеона І, накіраваная на падрыў гандлю Англіі з астатняй Еўропай. Яна заключалася ў забароне завозу англійскіх тавараў у краіны кантынентальнай Еўропы і дзейнічала да 1813 г.

[3] *Дым* — асобная сялянская гаспадарка.

[4] *Бенігсен Левін Аўгуст Тэафіль* (1745—1826) — расійскі ваенны дзеяч. У час вайны з Францыяй у 1806—1807 гадах камандаваў рускім корпусам, атрымаў перамогу каля Пултуска.

ворагу кулямі з морквы са стрэльбаў, зробленых з гусіных галёначных костак. Тое войска цярпела паразу, у якім больш жаўнераў было збіта кулямі працiўніка. Але здаралася ў запале стралец рускага войска дапамагаў працiўніку, а ў Напалеона ніхто пацэліць не наважваўся.

Адзін выпадак падчас той забавы ледзь не прынёс неяк нашым бацькам вялікага ліха. Калі мы бавіліся сваімі баталіямі, нехта пацэліў у Бенігсена. Усе: «Ура! Бенігсен забіты! Маскаль, шэльма, Бенігсен забіты!..» Аж у той час адкрываюцца дзверы вітальні і ўваходзіць жывы Бенігсен. Ён часам бываў у нас, бо бацька збіраўся набыць яго маёнтак Савейкі, што межаваў з Начай. Пачуўшы нашы крыкі, генерал пакрыўдзіўся, і не ведаю, якім спосабам бацька яго ўлагодзіў, адвёўшы ў гасцёўню. Аднак Савейкі бацька не купіў, праз што потым вельмі шкадаваў; не атрымалася і з другім маёнткам пад Вільняй, што належаў Кантрымам: бо некалькі дзясяткаў тысяч, якія бацька пазычыў на кароткі час нейкаму Лугайле, не былі тады аддадзены і потым праз Лугайлу іх пераказалі на жырмунскіх Радзівілаў, што і скасавала праекты набыцця маёнткаў. Мяркую, той нешчаслівы выпадак паглынуў рэшту капіталу, што быў узяты наперад за шматгадовую арэнду Начы і Гадлеўшчыны, і, здаецца, нават яшчэ з лішкам у крэдыт. Потым па вясне 1807 года, калі і дамова з Агінскім не спраўдзілася, выехалі мы з Вільні да Гадлеўшчыны, якую арандар Караль Масальскі саступіў бацьку назад, задаволіўшыся распіскай за неатрыманы капітал, які бацька потым вярнуў з даходу.

Перад выездам з Вільні адбыўся са мной і братам яшчэ адзін выпадак, які зрабіўся прадвесцем будучага нашага лёсу. Мы былі надта свавольнымі, праз тое часта мелі прачуханку ад бацькоў, якія выдумлялі розныя хітрыкі, напрыклад, страшылі нас тым, што аддадуць у рэкруты[1]. Аднойчы, калі мы перабралі ў нечым меру, бацькі зрабілі выгляд, што збіраюцца спраўдзіць свае пагрозы: апранулі нас, зарумзаных, у нейкія куртачкі і загадалі запрагаць коней, каб завезці да каменданта рэкрутаў. Слёзы і ўпрошванні не дапамагалі, сцягнулі нас з прыступак, і толькі ля экіпажа маці «выпрасіла» ў бацькі скасавання кары, каб даць нам магчымасць выправіцца. Не памятаю, як мы выправіліся, але потым у 1823 годзе тая бацькоўская пагроза сумна спраўдзілася для Юзафа, а я ледзь ацалеў, пра што пойдзе размова пазней.

Нача засталася ў арандатара Аколава, пры сынах якога знаходзіўся ў той час гувернёрам Ачапоўскі, пазней прафесар эканомікі ў Вільні і дырэктар інстытута на Марымонцы[2]. Хоць знаёмасць мая з ім пачынаецца з Начы, але там мала яго памятаю, мы зблізіліся пазней. Навучанне наша пры Віторскім у Гадлеўшчыне ішло адным парадкам, а свавольства і бойкі з аднагодкамі — другім. Нашая дзіцячая кампанія была вялікай: Аколаў меў некалькі сыноў, з другой Начы было двое Ваўкоў, Караль і Мартын, сваякі Караля Масальскага, аднаго блізу з намі веку; крыху далей, у Навасёлках, жылі Парадоўскія. Парадоўскі быў тады слуцкім спраўнікам, паходзіў з Беларусі, адстаўны ротмістр расійскіх уланаў, прыгожы і спрытны, ён падабаўся сястры майго бацькі, Кацярыне. Дзед не хацеў выдаваць яе за рускага афіцэра, але цётка збегла і пабралася з Парадоўскім шлюбам. За тое дзед пазбавіў яе пасагу, ужо пасля яго смерці мой бацька саступіў ёй у заклад Навасёлкі за суму пасагу, які назначыў дзед у Юзафа Радзівіла[3], троцкага ваяводы. У выніку Парадоўскія ўступілі ў валоданне Навасёлкамі, што пазней перайшлі да іх з закладу пад простую распіску. А тая сума да сёння захраснула ў клецкай масе[4] Леона Радзівіла[5], гэтаксама як і пасаг другой маёй цёткі, Антаніны, якую дзед мой выдаў за старога Вярэйскага з Урведзі, што за Клецкам. Вярэйскія мелі чатырох сыноў і дачку, Парадоўскія

[1] *«Аддаць у рэкруты»* — аддаць у рускае войска салдатам.

[2] *Ачапоўскі Міхал* (1788—1854) — аграном, прафесар Віленскага ўніверсітэта ў 1836—1853 гадах, дырэктар Інстытута сельскай і лясной гаспадаркі на Марымонцы (раён Варшавы).

[3] *Радзівіл Юзаф Мікалай* (1736—1813) — вялікі літоўскі пісар з 1764 г., менскі ваявода з 1773 г., троцкі кашталян (1784—1788), троцкі ваявода (1788—1795).

[4] *Маса* — камісія, сфарміраваная для вырашэння пытання з радзівілаўскімі даўгамі.

[5] *Радзівіл Леон Іеранім* (Леў Людвігавіч Радзівіл) (1808—1884) — расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч.

трох сыноў і дзве дачкі прыкладна адных з намі гадоў. Як зборы паміж нашымі сем'ямі здараліся часта, дык і паміж намі — забавы і бойкі. Сам род забаў вымагаў ад нас сутычак: звычайна гулялі мы ў муштру; мелі драўляныя палашы і карабіны; трэба было выпрабоўваць штыкі, палашы, а вынікам таго былі сінякі і гузы. Зімой любімымі рабіліся снежкі, а ўвесну, калі снег пачынаў таяць, мілай забавай было штурхаць адзін аднаго ў яміны з вадой, што былі пад снегам. І як жвава, са смехам мы выскоквалі з такой ванны.

Недзе напачатку 1808 года Парадоўскі пасля вяртання з Менску пачаў намаўляць бацьку купіць у ігуменскім павеце Белічаны[1]. Распавядаў, які гэта выгодны маёнтак, залаты яблык, валок трыста зямлі, з якой большая палова пад таварным лесам; трыста з лішкам мужыцкіх душ, ды багатых, маюць колькі дзясяткаў коней, але фальваркавая гаспадарка занядбана; бо маёнтак той забралі некалі ў віленскіх базыльян, што не прысягнулі пасля адыходу Менскай губерні да Расіі, і аддалі спачатку казацкаму генералу Селунскаму, сын якога прадаў маёнтак Мезенцаву, сакратару менскага губернатара Карнеева[2]; але Мезенцаў слабы гаспадар, не можа ацаніць той залаты яблык і хоча набыць большы маёнтак — Ленчыцы ў мазырскім павеце; таму і прадае Белічаны танна ў параўнанні з сапраўднай вартасцю маёнтка, за бясцэнак — толькі за чатырыста тысяч злотых, калі адзін таварны лес у тым маёнтку каштуе значна больш. Калі прадаць яго яўрэям, можна вярнуць за год усё выдаткаванае на куплю маёнтка. Парадоўскі быў прывязаны да майго бацькі, не думаю, каб ён раіў тое праз нейкі свой асабісты інтарэс; аднак ён быў даверлівы, а тады знаходзіўся пад уплывам губернскага сакратара, ад якога скланалася ў той час уся губерня. Мусіць, ён паверыў яму і хацеў зрабіць паслугу і бацьку, і Мезенцаву, прапануючы той праект. Бацька палічыў гэта шчаслівым шанцам выправіць свае справы, якія так заняпалі ў Вільні, і паехаў паглядзець на Белічаны. А там прыстаўлены да яго паверанны Мезенцава Златаглоў (*Złotogłów*), таксама расіянін, дапамог ашуканству. Паказаў бацьку мноства коней, на якіх сяляне былі багатыя, маючы вялікія лясныя заробкі ў тых краях; паказаў зручныя сплавы на Ушы[3] і Бярэзіне, і на карце — вялізную лясную прастору. Але калі дайшло да агледзін іх на мясцовасці, павёз бацьку па чужых пушчах, якія сыходзіліся сямю клінамі ў адной кропцы пад фальваркам Вядрэцкім, што адносіўся да Белічанаў. Там стаяла шмат таварнага лесу, але вызначыць белічанскія межы зімой новаму чалавеку нават з картай было складана. Ад роспытаў суседзяў Златаглоў здолеў засцерагчыся. Больш таго, адзін з іх, важны мясцовы дзеяч, які нібыта выпадкова, не ведаючы пра намеры бацькі, завітаў у Белічаны, запрошаны, мусіць, Мезенцавым, найбольш прычыніўся да пацвярджэння іх легенд; ён пачаў перамовы з Златагловым, выказваючы жаданне набыць маёнтак і лясы, не падаўшы сумненняў у іх існаванні. Такім чынам бацьку і даціснулі.

З разлікам, каб той сусед ці хто іншы не апярэдзіў, бацька паспяшаўся ў Менск на праходзячыя ў той час кантракты[4] і заверыў умовы з Мезенцавым. У выніку, на тых кантрактах бацька дамовіўся на трыста тысяч адразу і яшчэ сто тысяч — праз год. Каб знайсці грошы аддаў пад залог Начу з Гадлеўшчынай Ксаверыю Чарноцкаму за 260 тысяч, свой фальварак ля Начы Гулічы заклаў Пацкевічу за 16 тысяч, запазычыў яшчэ ў Корбута 30 тысяч і ў Нядзведскага, з якім разам у войску служыў, 20 тысяч. Выплаціў такім чынам Мезенцаву 300 тысяч, рэшту ад запазычанага аддаў за ўрадавыя пошліны і за паручыцельства Златаглову. Спадзяваўся, што праз год, прадаўшы лес, атрымае грошы на выплату ўсіх даўгоў і зробіцца поўным панам Белічан і Начы. Існавала вялікая верагоднасць поспеху, балазе, перад гэтым падобнае атрымалася правярнуць пакупнікам маёнткаў у Ігуменскім павеце, а менавіта Лукашэвічу з Бродцамі, Паўлікоўскаму з Нясецямі, Рагоўскаму з Асмолаўкай і іншым. Але там сапраўды былі лясы, у Белічанах жа іх спустошыў яшчэ Селунскі.

[1] *Белічаны* — вёска ў Бярэзінскім раёне Мінскай вобласці.

[2] *Карнееў Захар Якаўлевіч* (1748—1828) — тайны саветнік, сенатар, менскі губернатар (1796—1806).

[3] *Уша* — рака ў Мінскай вобласці, правы прыток Бярэзіны.

[4] *Кантракты* — гандлёва-фінансавыя імпрэзы, якія адбываліся рэгулярна ў буйных гарадах краю.

Бацька, жвава зладзіўшы тую негацыяцыю, у добрым гуморы ад павелічэння, як меркаваў, сваёй фартуны вярнуўся дамоў рыхтаваць переезд у Белічаны. На тую спешку і вынік здзелкі наракалі нам спачуваючыя, перадусім Вярэйскія, Гардынскія, брат бацькі Ксаверы, які пасля падзелу набыў сабе ля Начы невялікі фальварак Керножычы, і асабліва яго жонка з Ласкоўскіх, якая сябравала з маёй маці, вельмі разумная жанчына; хоць яны зыходзілі хутчэй з прадчуванняў і недаверу да меркаванняў Парадоўскага. Аднак былі і больш інфармаваныя адносна беліччанскіх краёў і Мезенцава, а сярод іх Корбут, якія таксама прадракалі злы канец той справе. Корбуту можна было верыць больш за іншых, быў ён чалавекам практычным і празорлівым, меў значную фартуну[1], сам дасягнуў узорных поспехаў у гаспадаранні, хоць урэшце і абмахнуўся, занадта даверыўшыся Радзівілам. Але на той час і праз усё жыццё да катастрофы з Радзівіламі быў ён кшталту аракула для шляхты гарадзенскай і менскай губерняў. Рудаўку заўжды асаджвалі ахвотнікі атрымаць у яго параду ў дзелавых і нават асабістых пытаннях. Аднак на думку бацькі, усе тыя перасцярогі і намовы былі запозненыя; справу зладзілі, не існавала спосабаў адступіцца, заставалася толькі выконваць умовы і пераязджаць у Белічаны. Бацькі заняліся рыхтаваннем да пераезду, прыехаў сын Ксаверыя Чарноцкага Міхал, якому потым Нача дасталася, каб спраўдзіць карту з грунтамі, а таксама для нагляду за пасевамі ў Гадлеўшчыне яравых, якія ўжо яму належалі. Нача ж мусіла яшчэ заставацца ў арэндзе ў Аколава...

Ваколіцы Начы напярэдадні нашага ад'езду былі месцам вясёлым са шматлікім суседствам; людзі ў большай частцы думалі панавому, аднак жылі паводле старасвецкіх звычаяў, сціпла, без раскошы, без мяккай мэблі: лавы, простыя сталы, крэслы хатняй работы, і кухня простая, хоць і шчодрая. Гэтай шчодрасцю Літва вылучаецца. Ведаю цяпер усе правінцыі даўняй Польшчы і магу засведчыць, што нідзе няма такой разнастайнасці страў, нідзе так смачна, хоць і проста, не частуюць. Гэта невычэрпнае мноства страў малочных, вяндліны, дзічыны, цудоўнай садавіны, скрозь рыба; толькі на Літве гаспадыні дбалі аб запасах. Спіжарні[2] там невычэрпныя. Зборы суседства здараліся тады вельмі часта; то імяніны, то хрэсьбіны, то дажынкі, то з разнастайных іншых прычын адбываліся з'езды цэлых сямей, і часта працягваліся ў адным доме па некалькі дзён, аднак нідзе не спустошылі спіжарні. Зіма ад Божага Нараджэння да запустаў — амаль бесперапынныя кулігі[3]: цэлы натоўп пераапранутых з музыкамі аб'ядаюць двор, скачуць, гуляюць, уночы спяць покатам і, нагуляўшы ў адным доме ўволю, забіраюць гаспадароў — і далей да другога. У найбагацейшых дварах, і асабліва ў Радзівілмонтах[4] у князя ваяводы троцкага і ў Нясвіжы ў князя Дамініка Радзівіла[5] зборы бывалі выключнымі і таксама часта. Толькі тая розніца паміж тымі дварамі, што ў Радзівілмонтах былі старасвецкія асамблеі[6] і паважныя банкеты, хоць і з гучнымі забавамі, а ў нясвіжскім замку ўсё было больш распусна і бязладна. Малады князь Дамінік падабаў атачаць сябе шалёнай моладдзю, любімай яго забаўкай была стайня і раз'езды. Здаралася, гоніць з замка да Альбы[7] за сенам некалькі дзясяткаў запрэжаных чацвёркамі вазоў; князь сам на першым возе, а за ім шляхецкая моладзь, і, набраўшы сена ў Альбе, вязуць назад фуры ў замак.

Калі мы жылі нейкі час у Нясвіжы з маці, якая там лячылася, то часта гулялі з Міхалам і Карнелем Корбутамі на манер

[1] *Фартуна* — маёнтак.

[2] *Спіжарня* (камора, кладоўка, свіран, клець) — гаспадарчая пабудова, якая служыла для захоўвання збожжа, прадуктаў, бытавых рэчаў, адзення.

[3] *Кулігі* — шляхецкая зімовая забава.

[4] *Радзівілмонты* — цяпер вёска Красная Звязда Клецкага раёна Мінскай вобласці.

[5] *Радзівіл Дамінік Геранім* (1786—1813) — князь, прадстаўнік роду Радзівілаў, удзельнічаў у вайне 1812 года на баку французаў.

[6] *Асамблея* — танцавальныя вечары.

[7] *Альба* — паркавы комплекс на паўднёвай ускраіне Нясвіжа.

князя ў фурманкі. З-за той забавы аднойчы ледзь не заплаціў жыццём у Рудаўцы, калі перашкаджаў братам запрагаць кіі ў вазок, жадаючы, зразумела, быць фарэйтарам, што лічылася ганаровым, а яны, штурхаючыся са мной каля става, спіхнулі мяне ў ваду. На шчасце, нехта са старэйшых паспеў мяне выратаваць.

Паміж знаёмых, што пакінулі з былых часоў у маёй памяці след, было два арыгінальных тыпа, якіх цяпер не сустрэнеш. Адзін быў сусед наш, Яцыніч, уладальнік шляхецкай часткі Саловаў, маларослы, хударлявы, вусаты, з рэдкімі валасамі, але чалавек дужа пачцівы і такі рахманы, так кожнаму кланяўся, і нават да сваіх прыгонных інакш не звяртаўся як з паклонам і пашанай. Збіраючы іх на паншчыну, сам бегаў ад хаты да хаты і пад вокнамі прасіў выйсці на работу, а сяляне так з ім трымаліся, што неаднойчы, здаралася, адганялі яго з лаянкай. Неўзабаве пасля разбору краю, калі грамадству загадалі выбіраць чыноўнікаў, і на паліцэйскую службу ніхто ісці не хацеў, памешчыкі слуцкага павета выбралі Яцыніча спраўнікам. Потым апавядалі дзіўныя байкі пра тую яго службу: як, напрыклад, гэты небарака не мог нікога з сваіх падначаленых упрасіць развесці па павеце ўрадавыя загады, сам ехаў конна ў мундзіры з серпанцінам, развозіў і ўпрошваў, каб тэрмінова прачыталі.

Другі быў пан Баніфацы Пласкавіцкі, высокі, тоўсты, лысы, чыста паголены, у светлажоўтым капоце, усмешлівы і багаты на смешныя, але нясціплыя анекдоты. Меў нейкую вёску, але прадаў яе і грошыкі свае размясціў у розных знаёмых. А там, дзе пакідаў грошы, замаўляў сабе «свіронак» або, калі яго не было, які пакойчык для перахоўвання рухомасці і адпачынку. Выязджаючы іх зачыняў і звязку ключоў ад тых сховаў з сабой заўжды насіў. Ездзіў на каламажцы, сам правіў адным конікам; і скрозь, куды завітае, ці то ў карчму, ці праз вёску едучы, ці ў двары якім, збіраў усялякую старызну: выкінуты абутак, клёпкі ад старых бочак, жалеззе і іншае ламачча; ладаваў усё гэта на сваю каламажку і цягнуў да якогась свайго «свіронка». Усе тыя яго склады былі напханыя падобнай старызнай, з якой ён цацкаўся, парадкаваў, чысціў і сартаваў. Паміж таго хлуду хаваў і грошы свае, атрыманыя з працэнтаў, якія ў яго, упільнаваўшы, неаднойчы выкрадалі слугі.

Здараліся з-за працэнтаў розныя прыгоды і з панамі. Памятаю, як сваяк наш, Гардынскі, чалавек надзвычай вясёлы, прыняўшы ад яго на размяшчэнне сто дукатаў, даў яму распіску на сто бізуноў; і калі Пласкавіцкі праз год потым нагадаў аб працэнтах, Гардынскі загадаў падвучаным слугам з бізунамі разаслаць дыван і схапіць Пласкавіцкага. «Што гэта? За што? Як гэта?» «А як працэнты выплаціць ад ста запазычаных бізуноў, якія маеш у распісцы». Той за папернік, і тады толькі прачытаў, што ў распісцы запісаны не дукаты, а бізуны. Скончылася смехам, і ён сам той жарт усюды расказваў. Любілі яго ўсе за весялосць, а найбольш мы, дзеці, вельмі яго ўпадабалі, бо заўжды прыдумваў нам нейкія забаўкі, байкі пацешныя і гуляў з намі, як дзіця. Асабліва любіў прыдумваць розныя жахі, таму ўвесь час з ім гулялі ў страхі. Пераважна даставалася ад нас ноччу мужчынам, часам вельмі непрыемна, бо страх як любілі абліваць вадой, абсыпалі попелам або сажай. Але і Пласкавіцкі даставаў ад іншых, і яго страшылі, спакою яму не давалі. На працягу доўгіх год бачыў яго і ў Начы, і ў Белічанах, куды прыязджаў штогод, маючы тут нейкую суму, размешчаную ў майго бацькі.

Тым часам у Белічанах у нас пачалі завязвацца адносіны з людзьмі. Самыя добрыя стасункі ўсталяваліся найперш з сялянамі, бо бацькі абыходзіліся з імі па-людску; народ гэта быў патрыярхальны, звыклы да бацькоўскай улады ксяндзоў базыльян; потым яго прыгняталі Селунскі і ўпраўляючыя Мезенцава; таму рады былі патрапіць пад апеку добрых паноў і выказвалі нам сваю прыхільнасць патрыярхальным спосабам. Кабеты інакш не віталіся з маёй маці, як толькі цалуючы яе ў твар, а мужчыны, старэйшыя гаспадары, былі з маім бацькам як прыяцелі, як браты; гэта засведчыць і помнік бацьку, які пастаўлены на могілках у вёсцы Дубаўручча на складкі разам з сялянамі.

Суседства наша было нешматлікае; самыя блізкія — у адлегласці мілі. У двух Логах: у адных Вінцэнт Машынскі, нядаўна ажаніўшыся з Есьманоўскай, у другіх — арандарка пані Барсукова з дому Бачызмальскіх, удава з трыма малымі дочкамі. З другога боку Ушы — Феліцыян Машынскі, брат Вінцэнта, з маці і двума сёстрамі, крыху старэйшымі ад нас. Побач у Калюжыцах, што належала Мельхіёру Ваньковічу, жонка ў яго была з Гарэцкіх, гаспадары ў той час не жылі, што

нам было невыгодна, бо ў іх было два сына: Валянцін[1], пазней мастак, і Караль, прыкладна аднаго з намі ўзросту. Далей ужо нікога блізка, бо ад астатняга свету адсланялі нас з аднаго боку землі любошанскіх Патоцкіх, з іншага — ігуменскія, раздадзеныя рускім генералам, якія тут не жылі. З трэцяга боку: Раванічы[2] за нашай вёскай Дубаўруччa, што належалі малалетняму Людвіку Слатвінскаму[3], які гадаваўся ў Вілейскім павеце ў свайго дзядзькі Гечэвіча[4], пазней менскага губернатара. З чацвёртага — Князёўка Станіслава Ваньковіча, які таксама ў ёй не жыў. За мілю ад Князёўкі была наша Крушына з вёскай Чарневічы, а за вёскай Белічаны, па дарозе на Калюжыцы, наша вёска Баровіна. Такой была геаграфія нашага закутка, пазбаўленага хлопцаў, роўных нам па становішчы і ўзросце. Толькі ва ўніяцкага святара Папейкі ў вёсцы Белічаны было два сыны, з якімі мы хутка ўсталявалі стасункі і нават разам пачалі вучыцца, бо бацька неўзабаве запрасіў да нас гувернёра Казельскага, да якога на лекцыі прыходзілі і тыя паповічы, Ян і Базыль.

Завязаліся хутка знаёмствы і з аддаленымі ваколіцамі, а менавіта з Рагоўскімі ў Асмалоўцы, дзе былі старэйшыя ад нас два хлопцы, Раман і Роберт, апошні пазней ажаніўся з маёй сястрой Саламеяй; з Шэмешамі з Баратычаў, дзе былі тры хлопцы, але значна маладзейшыя за нас, і паміж імі Адам, пазней мой калега ва Універсітэце; з суседзямі іх Латкоўскімі, Ігнатам і Леонам, нашага ўзросту; з Клачкоўскімі ў Купчы, дзе былі нашага ўзросту хлопцы, Эразм і Фелікс; з Юрыем Масальскім у Прыборках, якога наш бацька называў братам, а мы дзядзечкай, хоць ён быў другая вада на кісялі і з іншай лініі. У яго жылі пляменнікі Акулічы, Станіслаў і Юзаф, таксама нашы аднагодкі. З усімі хутка мы перазнаёміліся, нас пачалі адведваць, і ніколі без госцяў не было. Мы аднак не мелі блізка таварышаў для забаваў і таму меней сваволілі, і магчыма праз гэта больш карысталіся з навукі. Таксама і Казельскі быў добрым настаўнікам; менавіта ён заклаў падмурак нашых навуковых ведаў; каля яго падвучылі мы лаціну і гісторыю, якія праз грунтоўнае і добрае выкладанне, хоць пазней трохі і занядбаныя, вельмі дапамаглі нам у школах. Быў ён пры нас два гады, да восені 1810 года. Пасля яго ад'езду бацька запрасіў да нас Карніловіча, сына ўніяцкага святара са Змітравічаў, вёскі, што месцілася прыкладна за мілю ад мястэчка Бярэзіна, на мяжы барысаўскага староства, сярод глухіх лясоў. Таму згадваю пра яго становішча, што ў той ваколіцы вядомы быў тады разбойнік Грыша; ён паходзіў са шляхты, і яго нібыта святар Карніловіч аддаў у рэкруты замест сваіх сялян, якіх меў у царкоўным фундушы некалькі дзясяткаў дымоў. Грыша ўцёк з войска і хаваўся ў пушчы каля Змітравічаў, пастаянна пагражаючы святару; але ніколі яму нічога злога не зрабіў, нібыта з-за сыноў святара, якіх любіў. Разбой яго абмяжоўваўся выключна яўрэямі, але і іх не забіваў, а толькі рабаваў. Пад яго кіраўніцтвам была шайка збеглых і розных лотраў, якія без яго часам і забівалі пры рабунку. Земская паліцыя намагалася іх злавіць, але доўгія гады выкараніць гэтых разбойнікаў не магла. Сам Грыша, колькі разоў схоплены, уцякаў заўжды ў свае схованкі пад Змітравічамі і хутка збіраў новую банду.

Наш гувернёр нядоўга заставаўся з намі, і навукі ад яго мы атрымалі няшмат. Вясной 1811 года ён завербаваўся ў войска і, здаецца, дaслужыў да генерала. Нас жа бацька адвёз да Прыборак, дзе знаходзіўся наш новы гувернёр Мусніцкі, брат езуіцкага ксяндза, аўтара «Палтавы»[5]. Ён быў наняты на агульны кошт пана Юрыя і бацькі, таму мы павінны былі палову года займацца ў Прыборках, а другую палову — у Белічанах. Кампанія вучняў была досыць шматлікая, бо апроч двух Акулічаў і сястры іх Вікторыі, было нас двое і сястра наша Саламея, сын

[1] *Ваньковіч Валянцін* (1800—1842) — беларускі мастак. Вучыўся ў Полацкім езуіцкім калегіуме, Віленскім універсітэце (1824) і Пецярбургскай мастацкай акадэміі (1827).

[2] *Раванічы* — вёска ў Чэрвеньскім раёне Мінскай вобласці.

[3] *Слатвінскі Людвік Антонавіч* — маршалак шляхты Мінскай губерні (08.11.1853—30.10.1859).

[4] *Гечан-Гечэвіч (Гецэвіч) Вінцэнт* (1770—1840) — менскі губернатар (1818—1831).

[5] *Мусніцкі Нікадзім* (1765—1805) — паэт, драматург, гісторык, педагог. З 1800 года выкладчык тэалогіі ў Полацкай езуіцкай калегіі. Аўтар эпічнай паэмы «Палтава» (Полацк, 1803).

і дачка Амецінскіх і сын Івашкевіча, які тады арандаваў нашы Крушыны. Мусніцкі, чалавек паважны, відаць, і вучоны, займаўся з намі аднак без практычнай мэты. Навука яго грунтавалася на французскіх, нямецкіх і лацінскіх слоўнічках з Наменклатора[1]. Было там трохі геаграфіі і арыфметыкі, але агулам больш працы, чым пажытку, а свавольства яшчэ больш, чым працы.

Любімымі забавамі нашымі былі: рыбалка з вудай на рацэ, якая бегла каля двара, стралянне з лука і кіданне ядра. Лукі нашы былі кшталту падоўжанага самастрэла, насаджанага на дрэўка з раўком па версе для размяшчэння стралы з затворам і прыкладам, як у стрэльбы. Стрэлы ж замест наканечніка мелі на канцы тоўстую іголку. У тым стралянні дасягнулі мы вялікага спрыту, хвацкі патраплялі ў цэль. Аднак біць на лёце птушак не атрымлівалася. Нашым галоўным памкненнем было зраўняцца ў майстэрстве з нашым дзядзькам Юрыем, які з каня ў галопе біў птушак на лёце з пісталета. Затое ўсё, што хадзіла па зямлі: свойскае птаства, свінні, сабакі і асабліва выгадаваны на двары мядзведзь нашпігаваныя былі нашымі іголкамі. Дарослыя нам гэта забаранялі, найперш у дачыненні мядзведзя, бо апасаліся яго помсты. Аднак, калі мы бачылі, што мішка праходзіў дзесь воддаль і не мог угледзець стральца, то страла адразу ж утыкалася ў яго. Кіданне ядра з разбегу спрыяла развіццю моцы рук. Мы станавіліся двума камандамі адна супраць другой — усе з вялікімі дручкамі. Адна каманда адкідвала другой драўлянае ядро, вялікае як галава, а другая мусіла пераняць яго дручкамі і адбіць. Калі не атрымлівалася яго спыніць, беглі за ядром і станавіліся там, куды яно адкацілася. Ужо адтуль адбівалі яго назад. Перамагала тая каманда, якая надалей заганяла сваіх сапернікаў.

Да гульняў тых часта далучаліся блізкія суседзі Снітко з Казловага Берага, Ян і Юзаф, з якімі пазней мы калегавалі ў школах. Снітко быў новым памешчыкам таго ж гатунку, што і Мезенцаў, і Мерынскі, і мноства іншых, якія пасля забрання Расіяй Літвы ішлі абадранцамі з Расіі ці з Беларусі[2] пешшу да літоўскіх зямель[3]. Яны аднак валодалі рускай мовай і мелі давер урада. Былі гэта скрозь мяшчане ды паповічы. У Літве на дзяржаўных пасадах яны даслужыліся да дваранскіх правоў, абагаціліся і панабывалі маёнткі, асеўшы тут.

Увосень уся прыборская кампанія пераехала паводле дамовы ў Белічаны. Тут, пад прыглядам нашай богабаязнай маці, кантроль над нашымі паводзінамі быў мацнейшы, мы больш дбалі аб навуцы. Хоць яна заставалася такой жа бессістэмнай і пустой. Навучанне не замінала частым гасцяванням і суседскім забавам. Відаць, па ўсім краі тады шал забаў быў настолькі вялікі, што нават у той глухой старонцы шляхецкія зборы адбываліся бесперапынна пад рознымі нагодамі: то імяніны, то агляд збожжа, то паляванне. З той толькі розніцай ад Случчаны, што тут кожны з'езд мусіў працягвацца некалькі дзён, бо збіраліся не толькі з блізкага суседства, але і з далёкага, а прасторы лясныя вялізныя, дарогі па лесе і брадам цяжкія, і двары далёка адзін ад аднаго па пушчах параскіданы. Самыя пышныя ў той ваколіцы імяніны бывалі ў Асмалоўцы ў Рагоўскіх, у Логах у Барсуковай, у Баратычах у Шэмешаў; і паляванні ля Ушы ў Машынскіх і ў нас у Вядрэцку. Акрамя таго звычайна ў мястэчку Беразіне[4] на Аб'яўленне Пана і Тры Каралі ладзіліся балі ці як іх называлі — рэдуты[5].

Бывалі тут і маскарады па местачковых дварках, дзе кватаравалі, ладзілі па чарзе тлумныя абеды, хоць звычайна і не цырымонныя, бо галоўным было сумесная бяседа. На этыкет і далікатнасць не надта зважалі. Агульнае сталовае начынне, напрыклад, па чарзе пераходзіла па-братэрску з аднаго абеду на другі, і скокі, калі надвор'е дазваляла, ладзіліся на лужку перад домам,

---

[1] *Наменклатор* (Ks. Wojciecha Wiiuka Kojałowicza Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator) — гербоўнік шляхты ВКЛ.

[2] Аўтар тут мае на ўвазе тэрыторыю Беларускага Падзвіння і Падняпроўя, якія раней адышлі да Расіі па першым падзеле Рэчы Паспалітай.

[3] Пад Літвой тут разумецца тэрыторыя Мінскай, Гродзенскай, Віленскай і Ковенскай губерняў.

[4] *Беразіно* — цяпер горад у Мінскай вобласці, адміністрацыйны цэнтр Бярэзінскага раёна.

[5] *Рэдуты* (ці рэсурсы) — танцавальныя вечарыны, як правіла, камерцыйныя.

што і ў вясковых дварах практыкавалі, калі ў залі бракавала месца. Нават паляванню заўсёды спадарожнічалі танцы, бо з’язджаліся на іх не толькі мужчыны са стрэльбамі, але і жанчыны. Зранку, як пачынаўся дзень, мужчыны зыходзілі ў глыб лясоў на мацёрага звера, а жанчыны прыбіраліся і гатавалі абед; пасля абеду выязджалі і жанчыны на меншыя ловы ў бліжэйшыя да двароў і вёсак лясныя мясціны. На падворак ля галоўнай кватэры вярталіся ўсе, і адразу — музыка ды скокі, звычайна на лужку. Стральцы, служба, коні і сабакі нават, усе карысталіся гасціннасцю. Ніколі не было на Літве, каб слуг і коней гасцей адсылаць у карчму. Братэрства было ўсеагульнае. Праўда, часта здараліся і сваркі, даходзіла нават да боек, але часцей тое адбывалася, калі ў кампанію трапляў нехта чужы, асабліва расійскія афіцэры. Тыя звычайна любілі звяртаць на сябе ўвагу, а шляхта ў той час не была яшчэ дужа рахманай. Паміж сабой нават суседскія спрэчкі працягвалі вырашаць старасвецкім звычаем — наездамі з удзелам слуг.

Памятаю адну такую спрэчку паміж маім бацькам і Мельхіёрам Ваньковічам. Бацька вырашыў пабудаваць млын на сваёй рачулцы Беліцы; абодва яе берагі з усімі лугамі належалі бацьку, але грэбля, якую трэба было насыпаць для ўтварэння сажалкі пад той млын, адным канцом краналася калюжыцкай зямлі. Ваньковіч меў там паблізу вялікі даходны млын на рэчцы Ушы. Калі яму паведамілі пра новы беліцкі млын, які, зразумела, мог нанесці страты ў яго млынавых прыбытках, ён пачаў пратэставаць супраць намераў бацькі; абодва, мусіць, не хацелі саступаць, бо дайшло да сутычкі, якая амаль не скончылася крывёй. Калі наш млын быў амаль гатовы, перад самым завяршэннем Ваньковіч прыехаў і сабраў людзей з рыдлёўкамі з намерам раскапаць нашу грэблю; аднак на сваім беразе ён не мог так глыбока раскапаць, каб спусціць стаў. Тады Ваньковіч у запале заявіў, што раскапае не толькі грэблю, але зруйнуе і сам млын, і неадкладна паслаў за сялянамі з сякерамі і стрэльбамі, каб адбіць нашых атакай і зруйнаваць млын. Бацька таксама сабраў стральцоў і сякернікаў, а таксама некалькіх дворскіх конна з пісталетамі і шаблямі. Падрыхтаваліся абодва атрады да бойкі, і ўжо павінна была пачацца баталія. Сапраўднай прычынай той звады быў Шлёма, арандар калюжыцкага млына. Апасаючыся канкурэнцыі і збіраючыся ад яе пазбыцца, ён пляткарыў перад Ваньковічам, нібыта мой бацька вінаваціў яго ў абдзіранні сялян за памол у яго млыне. Калі ўжо мераліся пачаць бойку, суседзі, сябры абодвух бакоў, заняліся той справай і выкрылі інтрыгу Шлёмы. Астыў тады Ваньковіч, можа, разважыў, што гэты інцыдэнт для яго беспакарана не скончыцца. У той час быў ён сам старшынёй Галоўнага Суда ў Менску. Падаў урэшце бацьку руку і памірыліся. Уся гэтая мітрэнга скончылася багатым пачастункам абодвух войск у гонар новага млына, Шлёму, натуральна, ад арэнды калюжыцкага млына адсунулі.

II

Адукацыя наша пры Мусніцкім скончылася з уварваннем французаў. Будучы ў Прыборках, мы ўжо бачылі іх эмісараў, ці выведнікаў, якія пад выглядам ксяндзоў ці купцоў ездзілі па краі, збіралі статыстычныя звесткі і здымалі планы ваколіц. Нашы старшыя ведалі, што гэта за людзі, і земская паліцыя, якую ў той час выбіралі з шэрагаў мясцовых памешчыкаў, сама палягчала ім вывучэнне краю. Наш дзядзечка Юры ў той час быў ігуменскім спраўнікам, і ў сваіх Прыборках меў падобных гасцей. Сам іх развозіў у розныя месцы, і сакрэту з таго не рабіў, бо нават мы, дзеці, пра тое ведалі. У Мураве, белічанскім валоданні, фальварку, закладзеным ля Бярэзіны, жыў граф Клермон Танер (*Clermont Tonner*), француз, нібыта эмігрант, і займаўся гандлем він. Бацька мой пазней разважыў, што гэта быў напалеонаўскі агент. З ім быў нейкі Вебер, нібыта паверАны, які безупынна ездзіў па краі пад выглядам гандлёвых інтарэсаў і з маім бацькам быў у прыяцельскіх адносінах. Увесну 1812 года, калі пачала распаўсюджвацца пагалоска пра блізкую вайну з Напалеонам, Клермон знік. Застаўся толькі Вебер, які, здаецца, тую Мураву, перад тым Клермонам набытую, бацьку назад прадаў.

Мусніцкі наш, не ведаю, ці з-за набліжэння войск, ці з іншых меркаванняў, але спасылаўся менавіта на вайну, развітаўся з намі, і наша кампанія раз'ехалася. На яго месца бацька, праўда, знайшоў нейкага Антонія Масальскага, невядомай нам лініі, родам са Жмудзі, які мусіў быць нашым гувернёрам. Аднак і ён пабыў нядоўга, і пасля прыйсця французаў хутка завербаваўся ў полк Канопкі[1], які месціўся, здаецца, каля Слоніма. Як толькі пайшоў розгалас, што французы ўжо на падыходзе, усё суседства з жанчынамі і дзецьмі сабралася ў нашым Вядрэцку. Апошні знаходзіўся ў лясной глушы, сярод балот, таму доступ быў толькі з аднаго боку — ад вёскі Дубровішча, і тое праз грэблю, якая праходзіла праз лес. Яе лёгка можна было разабраць і ахоўваць. З усяго суседства звезлі туды самае каштоўнае. Сабралася мноства стральцоў з намерам бараніцца ад расіян, калі, як чакалася, тыя вырашылі б, уцякаючы, рабаваць і пустошыць край. Кіраўніком усёй той сілы выбралі, зразумела, маёра польскага войска, майго бацьку. Памятаю, як маці з кампаніяй паняў гуртам выбраліся ў Ігумен[2] вітаць Даву[3] і князя Панятоўскага[4]. Прыфранціўшыся як мага павабна рушылі. Але за мілю да Ігумена спаткалі знаёмых, што трэсліся на адным вазку. Тыя затрымаліся і расказалі, як ледзь выскрабліся з Ігумена, страціўшы коней. Французы іх выпрагалі ва ўсіх, хто ім трапляў, на вачах Даву, які таго не забараняў, а Панятоўскага там яшчэ няма. Нашы ўражаныя пані зараз жа пагналі назад хаваць свае дыяменты, у якія перад тым прыбраліся, каб зрабіць прыемнае французам.

Даву і Панятоўскі са сваімі карпусамі шыбка рушылі з Ігумена малымі дарогамі праз мястэчка Беразіно, Прыборкі[5], Бялынічы[6] да Магілёва з намерам перахапіць ля Дняпра Баграціёна[7], які пасля прарыву з-пад Нясвіжа імкнуў паштовым трактам праз Слуцк і Бабруйск таксама ў напрамку Магілёва для злучэння з галоўнай расійскай арміяй, што была каля Віцебска. Ведалі мы пра ўсе перасоўванні войск з газет, якія ў Менску ў той час пачалі друкаваць неўзабаве пасля прыходу французаў, іх чыталі з прагнасцю нават мы, падлеткі, і верылі таксама, як і дарослыя, што ўсе змешчаныя ў тых газетах навіны пра перамогі і наступ Напалеона — праўда, і канчаткова разбітыя расіяне ўцякаюць, і хутка вернецца Польшча. Запал паміж памешчыкамі і сялянамі быў агульны, усюды маладыя панічы запісваліся ў войска; суседзі нашы Феліцыян Машынскі, Роберт Рагоўскі, наш гувернёр Антоні Масальскі, адным словам, усе, хто быў малады, ускочылі на коней. Мы плакалі, што нас не пускаюць. Сяляне з ахвотай ішлі ў рэкруты, ці, як тады казалі, у кантаністы, якіх трэба было сабраць ад Літвы дзевяць палкоў. Але «ваколічная» шляхта[8] вагалася. Калі іх намаўлялі ў войска, яны адказвалі: «Навошта нам? Чым нам горш пад расійскім імператарам? Ніякіх падаткаў не плацім, абавязкаў ніякіх не маем; сядзім як у Пана Бога за печкай. А калі хто з нас хоча ісці ў вайсковую службу, то расіяне прымаюць нас як і панічоў у юнкеры і хутка робяць афіцэрамі, не так, як у палякаў, якія вярбуюць нас у шарагоўцы».

---

[1] *Канопка Ян* (1777—1814) — нарадзіўся пад Слонімам, французскі генерал, удзельнік напалеонаўскага паходу 1812 года ў Расію.

[2] *Ігумен* — цяпер горад Чэрвень у Мінскай вобласці, адміністрацыйны цэнтр Чэрвеньскага раёна.

[3] *Даву Луі Нікаля* (1770—1823) — маршал Францыі, падчас кампаніі 1812 года ўзначальваў Першы корпус Вялікай Арміі Напалеона.

[4] *Панятоўскі Юзаф* (1763—1813) — маршал Францыі, пляменнік польскага караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Падчас кампаніі 1812 года ўзначальваў Пяты корпус арміі французаў.

[5] *Прыборкі* — цяпер вёска Старыя Прыборкі ў Бярэзінскім раёне Мінскай вобласці.

[6] *Бялынічы* — гарадскі пасёлак у Магілёўскай вобласці, цэнтр Бялыніцкага раёна.

[7] *Баграціён Пётр Іванавіч* (1769—1812) — рускі генерал ад інфантэрыі, герой вайны 1812 года. Узначальваў 2-ю Заходнюю армію.

[8] *Ваколічная шляхта* — дробнамаёнткавая шляхта.

Пераклад з польскай і каментарыі Сяргея ШЫДЛОЎСКАГА

Працяг будзе.